

Віталій Лебедюк. Конфігурація партійної системи України: нисхідні та висхідні тенденції / Лебедюк Віталій // Сучасна українська політика [Текст] : зб. наук. пр. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – Вип. 28. – С. 157-169.

УДК 329 (477)

КОНФІГУРАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: НИСХІДНІ ТА ВИСХІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Лебедюк Віталій Миколайович

кандидат наук з державного управління,
магістр політології,
ст. викладач кафедри політології
Національного університету “Острозька академія”

Розглянуто основні підходи до вивчення партійних систем. Проаналізовано еволюцію класифікації партійних систем. Досліджено тенденції партійної системи України.

Ключові слова: партійна система, ефективна кількість партій, партійна фрагментація, рівень диспропорційності.

Vitalii M. Lebediuk

The configuration of the party system in Ukraine: descending and ascending trends

This article analyzes the main approaches to the study of party systems, evolution of classification of party systems and studied to trends of the party system in Ukraine.

Keywords: party system, the effective number of parties, fragmentation of party system, the degree of disproportionality.

Лебедюк Віталій Николаевич

Конфігурація партійної системи України: нисходящие и восходящие тенденции

Рассмотрены основные подходы к изучению партийных систем. Проанализирована эволюция классификации партийных систем. Исследовано тенденции партийной системы Украины.

Ключевые слова: партийная система, эффективное количество партий, партийная фрагментация, уровень диспропорциональности.

Постановка проблеми. Ефективне та стабільне функціонування партійної системи є запорукою існування демократичних зразків поведінки. Успішними прикладами становлення та розвитку партійних систем у порівнянні з пострадянськими країнами є країни Центрально-Східної Європи. На відміну від багатьох досліджень, які, в основному, вивчають розвиток нових партій і описують розвиток багатопартійності у країнах колишнього соцтабору, автор статті зосереджує свою увагу на тенденціях розвитку партійної системи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі розвитку і формуванню партійної системи в Україні присвячено низку праць. А. Романюк, Ю. Шведа, М. Примуш розглядають різні підходи до визначення партійних систем, їхню типологію, аналізують роль та місце партій у сучасних представницьких демократіях [3; 6; 10]. Сучасні тенденції в діяльності політичних партій і формування партійної системи України висвітлено в монографії М. Рогозіна [5]. А. Мелешевич вивчає інституалізацію партійних систем у посткомуністичних країнах [20]. Основу дослідження складають теоретичні та емпіричні напрацювання західних вчених з даної проблеми, зокрема: М. Дюверже [2], П. Майр [19], Дж. Сарторі [22], С. Меінверінг [16, 17].

Окремо можна сказати про аналітичний матеріал, підготовлений експертним середовищем, що вийшов у світ в 2002 [7] і 2003 рр. [8], який подавав аналіз процесу формування багатопартійності і партійної системи в Україні. Після цього впродовж тривалого періоду не проводилися подібні дослідження. Згодом, у журналі “Національна безпека і оборона” №5 за 2010 рік, експерти Центру Разумкова показують результати аналізу розвитку партійної системи України й аналізують чинники, що впливають на її еволюцію [4]. Проте, в Україні відчувається нестача досліджень, які би проливали більше світла на тенденції які спостерігаємому розвитку партійної системи в Україні, внаслідок чого маємо вивчені тільки фрагменти еволюції партійної системи України.

Формулювання мети. Метою даної роботи є дослідити основні тенденції розвитку партійної системи в Україні. Для цього потрібно розв'язати такі завдання: 1) розглянути основні підходи до вивчення партійних систем; 2) проаналізувати еволюцію класифікації партійних систем; 3) з'ясувати основні тенденції розвитку партійної системи в Україні. Емпірична основа дослідження включає дані щодо частки отриманих голосів та мандатів політичними партіями на виборах до українського парламенту 1998, 2002, 2006, 2007 та 2012 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо основні підходи до визначення партійних систем. Перший із них наголошує на партіях як головному складовому компоненту. Для колишніх посткомуністичних країн застосовувати таке визначення буде проблематично, оскільки політичні партії не є стійкими інститутами, що утворюють партійну систему [17, с. 68]. У межах цього підходу існує припущення, що партійна система інституалізувалася, якщо політичні партії досягнули фази інституалізації (тобто систематично беруть участь у виборах і виконують функції, які властиві політичним партіям).

Другий підхід розглядає партійну систему, як спосіб взаємодії партій у боротьбі за владу. У межах цього підходу зміна партійної системи є не стільки похідною від ідеологічної або організаційної трансформації самих партій, скільки наслідком перетворень, які відбуваються у структурі політичного простору (збільшення або зменшення міжпартійного конфлікту, зміни кількості полюсів суперництва) [13, с. 133; 15, с. 78]. Про інституціоналізацію партійної системи свідчатимуть насамперед зниження її фрагментації та зростання конкуренції, що має тенденцію до врівноваження партійної системи.

Третій підхід розглядає партійну систему не стільки як систему зв'язків окремих партій між собою, а як систему зв'язків з їхніми виборцями. Такий підхід базується на тому, що зміна партійної системи є похідною від зміни виборчої поведінки [18, с. 54]. У такому випадку проявом інституціоналізації партійної системи буде здатність політичних партій отримувати регулярну підтримку виборців. Спробуємо поглянути на партійну систему в Україні крізь призму другого та третього підходів. Партійну систему розуміємо як сукупність

взаємної діяльності між політичними партіями в рамках певного політичного простору [11, с. 258].

Розумінню сутності партійних систем сприяє їх класифікація. Найвідомішою на цей час є класифікація партійних систем М. Дюверже (1954), побудована за кількісним критерієм із простим підрахунком партій, які конкурують між собою: безпартійні, однопартійні, двохпартійні і багатопартійні системи [2]. Таким чином, запропонована автором класифікація виокремлює лише дві партійні системи, які зустрічаються в демократичних країнах – двохпартійна і багатопартійна. Двохпартійну систему потрібно розглядати не як систему з двох партій, а як систему, у якій влада почергово переходить від однієї до іншої партії. Науковий інтерес становить вимірювання кількості партій конкуруючих у парламенті. Головний недолік такої класифікації в тому, що все різноманіття партійних систем зводиться до двох типів.

Розвиваючи типологію партійних систем, Дж. Сарторі (1976) класифікує їх за двома змінними: кількість партій та ідеологічна дистанція між ними. З одного боку, дослідник указує на те, що кількість партій демонструє особливість політичної системи: ступінь фрагментації політичної влади, наскільки вона розсіяна чи сконцентрована. З іншого боку, кількість партій впливає на тактику партійного змагання та формування парламентської коаліції [22, с. 120]. Учений пропонує таку класифікацію партійних систем: система з однією партією, система з партією-гегемоном, система з домінуючою партією, двохпартійна, система поляризованого і поміркованого плюралізму, атомізована. Найгірший варіант багатопартійності, на думку автора, – атомізована партійна система [22, с. 125].

Поняття “істотності” (relevant) в типології партійних систем Дж. Сарторі займає ключове місце і демонструє, яке місце займає партія в конкуренції за право формувати уряд у певній системі. Існує концептуальна проблема – дихотомічний підхід Дж. Сарторі визначає, що будь-яка партія може бути оцінена як “істотна” або “не істотна”, без проміжного (перехідного) статусу.

Тобто партія з потенціалом “шантажу” вважається такою ж “істотною”, як і урядові партії. За це автора критикують, стверджуючи, що не всі “істотні” партії рівноцінні і між ними існує різниця в їхній “істотності” [15, с. 66].

П. Майр (1989) запропонував класифікацію партійних систем на основі кількісного критерію: система великих партій (якщо дві найбільші партії разом отримують більше 80% місць у парламенті); система середніх партій (якщо дві найбільші партії мають 65% місць, а 35% місць розподіляють між собою решта партій); система малих партій (якщо дві найбільші партії отримують 42% місць, а 58% належать решті партій) [19, с. 254-262].

Більшість класифікацій партійних систем оперує кількісними показниками. Одним із найбільш застосовуваних інструментів (критеріїв) класифікації партійних систем є ефективна кількість партій (*effectivenumberofparties*, далі – ENP) уведений у науковий обіг М. Лааско і Р. Таагеперою у 1979 році. Цей статистичний показник використовують переважно для виявлення двохпартійних чи багатопартійних систем. Індекс ефективної кількості партій набуває такого математичного вигляду:

$$ENP = \frac{1}{\sum p_i^2} = \frac{1}{HH},$$

де p_i – відсоток голосів, отриманих i -партією на виборах, або відсоток депутатських мандатів, отриманих i -партією в парламенті [14, с. 7].

Індекс ефективної кількості партій не обмежений зверху і може давати некоректні результати під час статистичних обчислень (особливо в процесі регресійного аналізу). За таких умов використовують індекс фракційності Д. Рає (Rae fractionalization index, позначається як F) і як змінна дає статистично надійні результати [21, с. 415].

Індекс фракційності математично записується так:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2,$$

де p_i – відсоток голосів чи мандатів, отриманих i -партією. F лежить у межах від 0 до 1. Коли $F = 0,0$ – це означає, що одна партія здобуває всі голоси

виборців, коли $F = 1,0$ – це свідчить, що кожен виборець голосує за власну партію. Іншими словами, F допомагає простежити трансформацію партійної системи від абсолютної однопартійності ($F = 0,0$) до абсолютної фракційності ($F = 1,0$). Показник індекса, нижчий за $0,50$, свідчить про існування однієї домінуючої партії, а коли більший за $0,70$, указує на наявність у країні багатопартійної системи.

Запропонований Р. Таагеперою індекс балансу – b (index of balance) є корисним доповненням до ENP і вираховується за формулою:

$$b = \frac{-\log S_1}{\log p},$$

де S_1 – частка місць найбільшої партії, а p – кількість партій, які отримали мандати. Індекс лежить у межах від 0 (повна відсутність рівноваги в розмірах партій) до 1 (ідеальна рівновага всіх партій у законодавчому органі) [24, с. 283].

Диспропорційність є одним із ключових понять у розумінні стабільності партійних систем. Надійним індексом вимірювання диспропорційності є індекс диспропорційності Галлахера (the degree of disproportionality – Gallagher index), який математично записується так:

$$Gh = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (v_i - s_i)^2},$$

де v_i – частка голосів i -партії, а s_i – частка місць i -партії. Індекс знаходиться в межах від 0 (найнижча диспропорційність) до 100 (найвища диспропорційність) [25, с. 663-670]. На відміну від багатьох конкуруючих індексів, індекс Галлахера менш чутливий до маленьких невідповідностей.

З “третьою хвилею” демократизації поширився так званий “електоральний авторитаризм”, коли квазідемократичні інститути практикують, щоб легалізувати для внутрішнього використання і приховати для зовнішнього, авторитарні методи [23]. Так з’явилися дві відмінні між собою партійні системи. “Зародкові” (або “рудиментні”) партійні системи в нових демократичних державах, які борються за демократичну консолідацію, і ті партійні системи, у яких хоча й існує опозиція, усе одно домінуюче положення

займає найбільша партія (такі партійні системи трапляються в країнах Африки, а також у РФ). Країнам ЦСЄ і колишнім країнам Радянського Союзу властиві “зародкові” партійні системи з високим рівнем фрагментації [16, с. 22-28]. Використання індексу ефективної кількості партій Г. Голосова (N_p) є суттєвим теоретичним і емпіричним інструментом для пояснення партійних систем у посткомуністичних країнах, ніж індекс ефективної кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепери (ENP).

Індекс ефективної кількості партій Г. Голосова за формулою математично виглядає так:

$$N_p = \sum_1^x \frac{1}{1 + (s_1^2 / s_i) - s_i},$$

де s_1 – частка парламентських місць чи голосів виборців партії, яка набрала найбільшу частку місць чи голосів, а s_i – частка парламентських місць чи голосів виборців i -партії. Значення найбільшої партії завжди дорівнює 1, тоді як решта партій вираховуються від розміру найбільшої партії [12, с. 12].

Розглянувши основні напрацювання зарубіжних та українських учених у сфері дослідження партійних систем, проаналізуємо конфігурацію партійної системи України за результатами виборів до парламенту.

За типологією Дж. Сарторі в парламенті I – III скликань сформувалася багатопартійна система з домінуючою партією, на що вплинула розстановка сил у парламенті. У ВРУ I скликання (1990 – 1994) кількість місць, отриманих представниками КПУ за результатами виборів в одномандатних округах, становила 370 місць або 82,2% від загальної структури парламенту. Склад ВРУ II (1994 – 1998) та III (1998 – 2002) скликань залишив домінуючу позицію за представниками КПУ, а це: 99 місць у парламенті II скликання (або 22,7% від загальної структури парламенту, тоді як друга за величиною партія НРУ отримала 21 місце (або 4,8%) і 127 місць у парламенті III скликання (або 27,33%, тоді як друга за величиною партія НРУ отримала 46 місць (або 10,22%). Партійна система поляризованого плюралізму була властива ВРУ IV скликання, урахувавши наявність двосторонньої опозиції (зліва – КПУ і справа

– блок В. Ющенко “Наша Україна” разом із БЮТ). Починаючи з виборів 2006, року в Україні склалася партійна система поміркованого плюралізму [9, с. 52-54], оскільки основна боротьба зосередилася між політичними силами які репрезентують вузькокорпоративні інтереси ФПГ, які конкурують (таблиця 1.1). Зрештою, істотні зміни в типі партійної системи пояснюються не стільки змінами у виборчому законодавстві, скільки посиленням ролі ФПГ у політиці.

Таблиця 1.1

Еволюція партійної системи України

Етапи	Типологія Дж. Сарторі	Типологія П. Майра	Типологія М. Дюверже
1990 – 2002	Система з домінуючою партією	Система малих партій	Багатопартійна система
2002 – 2006	Система поляризованого плюралізму		
2006 – 2012	Система поміркованого плюралізму	Система середніх партій	
2012 – до сьогодні			

За типологією П. Майра партійна система в Україні за результатами виборів 1994, 1998 і 2002 років є системою малих партій, тоді як за результатами виборів 2006 і 2007 років наближається до типу середніх партій (де дві найбільші партії контролюють 70% і 73,5% мандатів відповідно) (таблиця 1.2). Якщо обрахувати частку мандатів якою володіють дві найбільші партії у парламенті VII (на момент формування фракцій) то ця цифра становить 69,14% що свідчить на користь системи середніх партій.

Таблиця 1.2

Концентрація партійної системи України

% голосів виборців, отримани партією (блоком)	1998	2002	2006	2007	2012
Найбільша партія (блок)	24,65	23,57	32,14	34,37	30,00
2 найбільші партії (блоки)	34,05	43,5	54,43	65,1	55,54
% мандатів					
Найбільша партія (блок)	27,33	24,8	41,3	38,8	32,00
2 найбільші партії (блоки)	37,55	47,3	70,0	73,5	59,56

За класифікацією партійних систем М. Дюверже, за весь досліджуваний період в Україні, є багатопартійна система.

Партійна система України, яка формально розпочала своє функціонування з 1990 року, зазнала таких змін: за назвами (складом) змінилася на 80% (оскільки за результатами чергових виборів 2012 року з 5 партій, які представлені в парламенті, лише КПУ існує з моменту перших виборів у незалежній Україні) і за структурою. Наприклад, Партія регіонів, одна з найбільших партій на сучасному етапі розвитку, з'явилася ще на виборах 1998 року (тоді її назва була – Партія регіонального відродження України, отримавши 0,90% голосів виборців), але подальше її існування було зумовлено успадкуванням ресурсів колишнього провладного блоку “ЗаЄду”.

КПУ за результатами виборів 1994 і 1998 років була на першому місці, у 2002 році – на 3, на виборах 2007 року ледве пододала виборчий бар'єр, а на виборах 2012 року посіла четверте місце з підтримкою у 13,18%. СПУ взагалі не потрапила до парламенту на позачергових виборах 2007 року, якщо до цього була постійно присутньою у ВРУ. Отож, політичні партії в Україні організаційно нестійкі. Партійна система в Україні ще не досягнула фази інституалізації і є низькостабільною, оскільки вибуття парламентських партій звичайне явище, ніж надзвичайне, яке властиве стабільним партійним системам.

Індекс ефективної кількості партій (ENP), що вказує на відносну “вагу”, тобто кількість мандатів отриманих партіями в парламенті, у 1998 році склав 4,95 (таблиця 1.3). Індекс ENP виявився нижчим, ніж кількість партій у парламенті (8!), що вказує на істотні диспропорції у вазі партій. Індекс ефективної кількості електоральних партій (ENEP), що демонструє більш виборчу привабливість партій, ніж їхню кількість, у 1998 році становив 10,3. Індекс ENEP виявився більшим, ніж кількість партій у парламенті, що вказує на те, що електорально привабливими було більше партій, ніж та кількість, яка пройшла до парламенту. Середнє значення ENP і ENEP для країн ЦСЄ на виборах 1990-х років становило відповідно 4,19 і 6,48 [1, с. 114]. Це дозволяє стверджувати, що на початку незалежності в Україні було обрано доволі неоптимальну виборчу модель, яка не сприяла структуризації політичного

простору. Починаючи з виборів 2002, року індекс ENP і індекс ENEP поступово зменшився до 3,3 і відповідно до 4,2 на виборах 2007. Несуттєве зменшення індекса ENP з 4,95 до 4,67 свідчило про збереження диспропорцій місць отриманими політичними партіями на виборах 1998 і 2002 року. Парламентські вибори 2012 року продемонстрували тенденцію до зростання індексу ENP та ENEP відповідно. Цікаву інформацію дає нам альтернативний індексу ENP індекс N_p (запропонований Г. Голосовим) у розумінні фрагментації парламенту 2006 і 2007 року виборів. Індекс N_p показує більш точнішу ситуацію з диспропорцією місць у парламенті 2006 і 2007 року. Так, як у 2006 році ПР отримала найбільшу кількість мандатів (41,3%), а БЮТ і НСНУ відповідно 28,6% і 18%, решта мали 7,3% (СПУ) і 4,6% (КПУ). Таким чином, індекс ENP не врахував домінуючого положення ПР і показував на існування більш як трьох “рівносильних” партій, тоді як реальна їх кількість була дві з половиною партії.

Включати виборчі блоки до підрахунку різноманітних індексів як одиниць аналізу, треба із застереженням. Виборчий блок є певною сукупністю політичних партій, а не самодостатньою політичною партією з власною організаційною структурою.

Таблиця 1.3

Кількісні показники розвитку партійної системи України

Вибори	ENP	ENEP	N_p	F_{seat}	F_{vote}	Gh	balance index	Тип виборчої системи
1998	4,95	10,31	3,78	0,80	0,90	12,76	0,47	змішана
2002	4,67	7,79	4,10	0,79	0,87	9,30	0,65	змішана
2006	3,41	5,51	2,85	0,71	0,82	9,47	0,55	пропорційна
2007	3,30	4,18	3,00	0,70	0,76	5,54	0,59	пропорційна
2012	4,28	4,90	3,75	0,77	0,80	2,90	0,71	змішана
Середнє	4,12	6,54	3,50	0,75	0,83	7,99	0,59	

Джерело: обрахунки автора

Індекс парламентської фракційності (F_{seat}), розрахований за методикою Д. Рає, на виборах 1998 року склав 0,8, поступово знижуючись до виборів 2012 року, що свідчить про збереження значної фрагментації партійної системи на рівні парламенту. Подібна тенденція спостерігається і з фрагментацією на

електоральному рівні. Пропорційна система виборів не зменшила фрагментацію парламенту, яка склала 0,71 і 0,70 на виборах 2006 і 2007 року відповідно. Отож, індекс фрагментації протягом усього періоду дослідження залишався на високому рівні і не був нижчим за позначку 0,7, що свідчить про існування багатопартійної системи. Подібний до українських показників індекс фракційності був у Західній Європі лише в 20-х роках ХХ ст. і складав 0,75. Політичним партіям в Україні треба значний термін для консенсусу (здатність виходити з конфліктних ситуацій через порозуміння), щоб бути розвиненими інститутами громадянського суспільства, які спостерігаємо в консолідованих демократіях.

Індекс балансу (b) показує найменше значення на виборах 1998 року, що відображає домінуючу позицію в парламенті КПУ (123 місць, тоді як найближчий конкурент НРУ отримав 46 місць). У наступні роки спостерігалось врівноваження індекса. Індекс Галлахера (Gh) показує, що найбільша диспропорція між часткою місць і голосів, отриманих партіями, була на виборах 1998 року. Це пояснюється високою фрагментацією електоральних уподобань виборців. У подальшому індекс Gh поступово зменшувався з 8,75 у 2002 році до 2,9 в 2012 році, що певною мірою вказує на структурування електорального поля в Україні.

Висновки з даного дослідження. Результати індексів корелюють із еволюцією типів партійних систем в Україні. Однак про інституалізацію партійної системи в Україні можна говорити з певною часткою умовності, оскільки партії впродовж досліджуваного періоду не були самостійними гравцями на політичній арені. Механізми інституційного впливу партійної та виборчої системи не сприяли інституціоналізації політичних партій, як це передбачає теорія інституціоналізму. Політичні партії виникають і зникають, об'єднуються і розколюються; парламентарі переходять з однієї фракції в іншу; кандидати в депутати ідуть під іменем різних політичних партій від виборів до виборів. Кількісні показники розвитку партійної системи в Україні вказують на

існування тенденції до збереження суттєвої фрагментації та зростання конкуренції.

Список літератури

1. Антошевский А. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе [Текст] : [монографія] / А. Антошевский, Р. Хербут. – Донецк: Донбасс, 2001. – 214 с.
2. Дюверже М. Политические партии [Текст] : пер. с фр. Л. А. Зиминной / М. Дюверже. – М.: Акад. проект, 2000. – 558 с.
3. Примуш, М. Історія і теорія політичних партій [Текст] / Примуш М. – Донецьк: КІПИС, 2000. – 260 с.
4. Проблеми та перспективи розвитку багатопартійності в Україні: експертні оцінки [Текст] // Національна безпека і оборона. – К.: Центр Разумкова, 2010. – № 5. – 84 с.
5. Рагозин Н. Украина: партии и партийная система [Текст] : [монографія] / Н. Рагозин. – Донецьк: Норд-пресс, 2006. – 202 с.
6. Романюк А. Партії та електоральна політика [Текст] / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. – Львів: ЦПД – “Астролябія”, 2005. – 365 с.
7. Центр Разумкова 2001 [Текст] : аналітичний матеріал. – К., 2002. – 323 с.
8. Центр Разумкова 2002 [Текст] : аналітичний матеріал. – К., 2003. – 351 с.
9. Шведа Ю. Партійна система незалежної України: етапи трансформації [Текст] / Юрій Шведа // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – №3. – С.50-55.
10. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем [Текст] : [навч. посібн.] / Юрій Шведа. – Львів.: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
11. Шведа, Ю. Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник [Текст] / Шведа Ю. – Львів: Астролябія, 2005. – 488 с.
12. Golosov G. The Effective Number Of Parties: A New Approach [Text] / G. Golosov // Party Politics. – 2009. – Vol. 10. – P. 1-22.

13. Kitschelt H. European Party Systems: Continuity and Change [Text] / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright // Developments in West European Politics. – London: MacMillan Press., 1997. – 363 p.
14. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe [Text] / M. Laasko, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – № 3. – P. 3-27.
15. Lijphart, A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries. – New Haven: Yale University Press., 1999. – 368 p.
16. Mainwaring S. Introduction: Party Systems in Latin America [Text] / ed. by S. Mainwaring and R. Timothy // Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America. – Stanford: Stanford university Press, 1995. – 578 p.
17. Mainwaring S. Party Systems in the Third Wave [Text] / S. Mainwaring // Journal of Democracy. – 1998. – Vol. 9. – № 3. – P. 67-81.
18. Mair P. Party System Change. Approaches and Interpretations [Text] / Mair P. - Oxford, Clarendon Press, 1997. – 244 p.
19. Mair P. The Problem of Party System Change [Text] / Mair P. // Journal of Theoretical Politics. – 1989. - Vol.1. – P. 251 – 276.
20. Meleshevich A. Party systems in post-Soviet countries: a comparative study of political institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine [Text] / A. Meleshevich. – USA: Palgrave Macmillan, 2007. – 262 p.
21. Rae Douglas W. A note on the Fractionalization of Some European Party Systems [Text] / Douglas W. Rae // Comparative Political Studies. – 1968. – Vol. 1. – № 3. – P. 413-418.
22. Sartori G. Parties and party systems. A framework for analysis [Text] / G. Sartori. – New York, 1976. – 257 p.
23. Schedler A. Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition [Text] / A. Schedler. – London: Lynne Rienner. – 2006. – 267 p.
24. Taagepera R. Conservation of Balance in the Size of Parties [Text] / Taagepera R.// Party Politics. – 2005. – Vol. 11. – P. 283-298.

25. Taagepera R. Mapping the Indices of Seats–Votes Disproportionality and Inter-Election Volatility [Text] / Taagepera R. // Party Politics. – 2003. – Vol. 9. – P. 659-677.